

Received / Makale Geliş Tarihi 08.01.2024
Published / Yayınlanma Tarihi 29.02.2024
Volume (Issue) Cilt (Sayı) 8 (39)
pp / ss 311-316

Research Article / Araştırma Makalesi
10.5281/zenodo.10775563
Mail: editor@pejoss.com

Dr. Öğretim Üyesi Ahmet Yurtseven

<https://orcid.org/0000-0001-7751-3486>

Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Çankırı / TÜRKİYE

ROR Id: <https://ror.org/011y7xt38>

Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Sistemine Bir Bakış¹

A Look At The Land System In The Ottoman Empire

ÖZET

Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti'nin sükût etmesinden sonra oluşan beyliklerden birisi olan Osmanlı Beyliği'nin siyasi, sosyo-ekonomik ve soyo-kültürel olarak gelişmesiyle bir tarım ülkesi olarak kurulmuş ve aynı şekilde söz konusu temel dinamiklerini tedricen geliştirmesiyle de imparatorluk seviyesine ulaşmıştır.

Bir İslam devleti olarak hayata başlayan Osmanlı Devleti, kurucuları tarafından iktisadi açıdan İslam hukukunun ilgili kısımlarından mülkiyet anlayışı ve toprak sistemini temel almışlar, Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri, Nizamülmülk'ün İslami prensiplere riayet ederek geliştirmiş olduğu iktâ sistemini uygulamaya devam etmiştir. Ancak sürekli fetihlerle yeni elde edilen toprakların devletin sınırlarına dâhil edilmesiyle yetkililerin İslam hukuku çerçevesinde verdikleri fetvalarla tarihi süreç içerisinde toprakları yeni bir sınıflandırmaya tabi tutarak Osmanlı Devleti kendine has "Dirlik Sistemini" oluşturmuştur. Bu bakımdan mesela XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak uygulamaları Arazi-i öşriyye, Arazi-i haraciyye ve Arazi-i memleket veya Araz-ı mîrî şeklinde başlıca üç başlık altında toplanan toprak uygulamaları 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin yürürlüğe girmesine kadar devam etmiştir. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi'nin düzenlenmesinden itibaren de topraklar Miri, mülk, vakıf, metruk ve mevat olmak üzere devletin sonuna kadar uygulanmıştır.

Konu oldukça kapsamlı olduğu içi bu çalışmada genel olarak toprağın önem kazanması, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Osmanlılara kadar uygulanan toprak sistemi ve Tanzimat Öncesine kadar Osmanlı Devleti'nde uygulanan toprak sistemine kısa bir bakış yapmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlıda Arazi, Osmanlı Ekonomisi, Dirlik Sistemi, İkta Sistemi.

ABSTRACT

The Ottoman Empire was established as an agricultural country with the political, socio-economic and socio-cultural development of the Ottoman Principality, which was one of the principalities formed after the collapse of the Anatolian Seljuk State and reached the empire level by gradually developing its basic dynamics.

The Ottoman Empire, which started life as an Islamic state, was based on the understanding of ownership and land system by its founders from the relevant parts of Islamic law in economic terms and continued to implement the iqta system developed by Nizam al-Mulk, the famous vizier of the Seljuk State, in compliance with Islamic principles. However, with the inclusion of the newly acquired lands within the borders of the state through continuous conquests, the Ottoman Empire created its own "Dirlik System" by subjecting the lands to a new classification in the historical process with the fatwas given by the authorities within the framework of Islamic law. In this regard, for example, in the XVI. From the middle of the 19th century onwards, land practices in the Ottoman Empire were collected under three main headings Toprak-i öşriyye, Ayrın-i haraciyye and Toprak-i memleket or Araz-ı mîrî, continued until the Land Code dated 1858 came into force. Since the regulation of the Land Code dated 1858, lands have been Miri was applied to the end of the state, including property, foundation, abandoned and mevat.

Since the subject is quite comprehensive, this study will try to give a brief overview of the importance of soil in general, the land system applied from the early periods of Islam until the Ottomans and the land system applied in the Ottoman Empire until the Pre-Tanzimat period.

Keywords: Land in the Ottoman Empire, Ottoman Economy, Dirlik System, Iqta System.

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Nevzat Yalçıntaş danışmanlığında 1991 tarihinde tamamlanan "Osmanlıların Son Döneminde Sosyal Siyaset Uygulamaları" başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır

1. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar, ortaya çıkan sorunlar, İslam hukuku kuralları çerçevesince çözülmeye çalışılmış ve yetkililerin aldığı kararlar genelde fetvalar şeklinde kayda geçirilmiştir. Fetihlerin artmasıyla birlikte yeni arazilerin Osmanlı ülkesine katılması neticesinde farklı toplumlar ve farklı kültürlerle karşılaşmış, takip edilen sosyal politika gereği, meselelere İslam'ın hoşgörüsü ile yaklaşmıştır. Fethedilen yerler derhal sancak haline getirilip, ilk iş olarak il yazıcısı tayin edilerek tahrir işlemi gerçekleştirilerek kayda alınmıştır

Genelde hazırlanan tahrir defterinin başına mukaddime olarak veya ilgili kısımlara söz konusu yer için toprakla ilgili meseleler ve vergi mükellefleriyle ilgili hükümleri ihtiva eden özel kanunname hazırlanarak eklenirdi (Karaduman, 2005: 527-528). Bu bakımdan Tanzimat dönemine kadar reayanın vergi yükümlülüklerinin yanı sıra üretim ve ticaretle ilgili konular hakkında karar verilmeden önce her bir sancağın özel anayasaları hükmünde olan "Sancak (Liva) Kanunnameleri" dikkat edilmesi gereken metinlerdi (Şahin, 2009: 98). Tanzimat dönemine kadar hakkında kesin hüküm bulunmayan meselelerde problemin çözülebilmesi için daha önce verilmiş ilgili fetvaların yanı sıra söz konusu yerin sancak kanunnamesine bakılarak karar verilirdi.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren fethedilen her coğrafyada tahrir işlemiyle birlikte askeri ve ekonomik faaliyetin birlikte yürütülmesi için, hiç ayırım yapmadan tüm halkın mutlu ve müreffeh bir hayat sürmesi yönünde politikalar takip edilmiştir. Söz konusu politikaların önemli ayaklarından birisi de dirlik sistemidir. Aşağıda daha ayrıntılı anlatılacağı gibi bu sistem, İslam hukukunu bütün yönleriyle tatbik etmeye çalışan Osmanlı Devleti'nin ve ordusunun temeli olmuştur. Kısaca dirlik sistemini Osmanlı Devleti, İslam hukukunun kuralları doğrultusunda geliştirmeye ve uygulanmaya çalışmıştır. Osmanlı'nın uyguladığı dirlik sisteminin iyi anlaşılabilmesi için İslam'ın mülkiyet anlayışı doğrultusunda arazi çeşitlerine kısaca değinilmesi gerekir.

İslam hukukunda mülkiyet hakkına şöyle yaklaşılır; göklerde ve yerlerde yaratılmış olup mevcut olan her şeyin sahibi Allah'tır. Yaratmış olduğu her şeyi de Allah, insanların faydalanması için yaratmıştır. Allah, insanların mevcut şeylerden faydalanmalarını istemektedir. Belirlediği hedefleri insanın davranışlarına tesir eder. Ancak insan duygu ve hislerinin esiri olmadan kendisi için yaratılmış olan insanın haricindeki diğer varlıklardan /her şeyden faydalanmalıdır (Kur'an: Bakara, 29, 45; Câsiye, 13).

Kur'an'a göre mülkiyete sahip olabilmenin yollarını ticaret, miras, teberru ve hibe olarak sıralayabiliriz (Yeniçeri, 1980: 37-38). Hz. Muhammed, fetihler sırasında sık sık mülk arazi tevcihlerinde bulunmuştur. Bu sebeple İslam'a göre, devlet başkanı topraklar üzerinde tasarrufta bulunma hakkı vardır. Fethedilen toprağı fatihlere dağıtılabilir veya hazineye aktarabilir. Ancak mülk olarak dağıtılan toprağı alan kişi, aldığı andan itibaren tasarruf yetkisini kullanmaya başlayabilir.

Mülkiyet, devletin servetler üzerindeki denetim ve mülkiyet hakkı (rakabe) ile kişilerin tasarruf/intifa hakkı olarak ikiye ayrılmaktadır. Kur'an'da mal ve servetler, bazı ayetlerde Allah'a, bazı ayetlerde topluma ve bazı ayetlerde de fertlere ait olduğu ifade edilmektedir. Bu sebeple Kur'an'da servetlerin mülkiyeti kademeli bir yapıya sahiptir (Yeniçeri, 1980: 234).

Mülkün sahibi Allah'tır: Kur'an'da göklerin ve yerlerin ve ikisi arasındakilerin de mülkiyetleri tamamen Allah'ın olduğu (Kur'an: Maide, 17) vurgulandığı gibi, üzerinde tasarruf etmeye yetkili kılınanlardan da harcayabileceğimiz vurgulanmaktadır (Kur'an: Hadid, 7).

Meydana gelmelerinde insanların katkılarının olmadığı veya olduğu halde naslarla kamu menfaatine sarf edilmelerinin istendiği servetler topluma aittir. Kur'an'da bu durum "Allah'ın" veya "Allah ve Resulünün" kavramları kullanılır. Bir hakkın Allah'a ait olduğunu ifade etmek, Kur'an'a göre, o hakkın toplumsal özelliğidir (Siddiki, 1984: 38). Kur'an'da savaşmadan elde edilen fey'in taksimine yer verilen ayette (Kur'an: Haşr: 7), elde edilen fey'den pay verilmeleri için durumları almaya müsait olanlar sayılmıştır.

Fertler meşru yollarla sahip oldukları mülkleri meşru olarak harcayabilmektedirler. Kur'an'da zekâtın varlığı ve zekât vermeye teşvik edilmesinin yanı sıra, mallarınız, malları, yetim malı, evleriniz gibi ifadelerden şahsi mülkiyetin kimi şartlarla caiz olduğu anlaşılmaktadır (Kur'an: Al-i İmran, 14; Fecr, 20).

İslam'da mülkiyet uygulamaları Hz. Muhammed döneminde başlamıştır ve yukarıda ifade edildiği gibi arazi mülkiyetinin kaynağı da fetihlerdir. Fetihler de sulh yoluyla veya savaşarak olmaktadır. Bir yerin fethi gerçekleştirildiğinde orada bulunan halk kendi rızalarıyla İslam'ı kabul ederlerse, mülkleri kendilerine bırakılır ve öşür vergisine tabi tutulurlar. Şayet bir yerin fethi savaşla gerçekleşirse, hükümdar fetih

arazisini devlet hazinesine bırakabileceği gibi, galipler arasında paylaşırma veya eski sahiplerinin tasarrufunda bırakma usullerinden birini de uygulayabilir (Yınanç, 1977: 328-337).

İslam'da mülkiyet genelde fetihlerle gerçekleşmektedir. İslam hukukuna göre, fetihler neticesinde ülke sınırlarına katılan topraklar ganimet malı hükmüne girmektedir. Ganimet malı olarak kazanılan toprakların 1/5'i hazineye ayrıldıktan sonra geride kalan topraklar savaşa katılan gaziler arasında paylaşılırılmaktadır (İmam Ebu Yusuf, 1973: 48). Fethe iştirak eden gaziler tarafından ganimet olarak elde edilen toprakların dağıtılması konusunda mülk olan ve olmayan arazi şeklinde, İslam'ın ilk dönemlerinde iki sınıf arazi ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birisi mülk toprakları ve diğeri de mülk olmayan topraklardır.

Mülk olmayan topraklar: Fethedilen toprakların değerlendirilmesi söz konusu olduğu zaman sultan tarafından mülkiyetleri devletin hazinesine ve tasarruf hakları ise şahıslara veya ammeye bırakılan topraklardır. Sultan tarafından bu şekilde değerlendirin toprakların üzerinde yaşayan halk, Müslüman oluşlarına veya Müslüman olmamalarına göre vergilerle mükelleftir. Mülk toprakları ise; kişilerin mülkiyet hakkını kullanmaya yetkili oldukları yerler olup öşür ve haraç vergisine tabi olan topraklarla oturlan yerlerin tamamlayıcısı mekânlar olarak ifade edebiliriz (Cin, 1985: 16).

Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlı bir beylik olarak Anadolu'da barınmaya çalışan Osmanlılar, uyguladıkları sosyal politikalar neticesinde kısa süre içerisinde bir Avrupa İslam devleti haline gelmiştir. Osmanlı devletine dinamizm veren temel unsurlardan biri olan toprak sistemine kısa bir bakış yapılmaya çalışılmaktadır. Konuya önce dünyada toprağın değer kazanması üzerinde tarihi seyir hakkında kısa bilgiden sonra, İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren Osmanlılara kadar uygulanan toprak sistemi ve Tanzimat Öncesine kadar Osmanlı Devleti'nde uygulanan toprak sistemine kısa bir bakış açısıyla ele alınmaya çalışılacaktır.

2. GENEL OLARAK TOPRAK

İnsanların toprakla ilgilenmesi, insanlık tarihinin başlangıcına kadar uzanmaktadır. Yaratılan ilk insan olan Hz. Âdem'den itibaren tüm insanlar topraktan faydalanmakta, yetiştirdikleri bitkileri ve besledikleri hayvanları tüketerek gıdasını almaktadır. İnsan gıdasını temin ettiği topraktan hayatını kolaylaştırıcı aletler yaparak sanatkâr yönünü ortaya koymuştur. İnsanların ilk olarak medeniyete adım attığı yerler Bereketli Hilal bölgesidir, üzerinde yaşadığımız bu topraklardır. Yapılan kazılar neticesinde bulunan tarihi eserler, insanın medeniyete adım attığından itibaren toprakla ilgisi ve alakası devam etmektedir. İlk insanların toprakla ilişkisi kutsal kitap Kur'an'a yansımıştır, pek çok ayette toprağın öneminden, faydasından ve Habil'in katledilmesiyle sonuçlanan kıskançlık neticesinde işlenen ilk kardeş cinayetine kadar daha pek çok şeyden bahsedilmektedir. Kısaca insanın zirai faaliyete başlamasından itibaren istediği veya beğendiği toprak parçasını sahiplenmeye başlaması ile toprak için mücadeleler anlam kazanmaya başlamış ve zamanımızda hala devam etmektedir.

Yaşanılan belli bir süreç içerisinde toprakla ilgili kurallar oluşmaya başlamış ve devletleşme sürecinde de oluşturulan söz konusu kurallar kanuna dönüşmüştür. Devletlerin kurulmasından itibaren yapılan kanunlara da bir şekilde toprakla ilgili konular yansımış ve toprakla ilgili çeşitli düzenlemelerin kanun maddeleri arasında yer almıştır. Mesela hak ve adaletin sağlanmasının yanı sıra, insanların refah ve mutluluk içerisinde yaşayabilmelerini sağlamak için MÖ 1754'te Mezopotamya'da Hammuabi Kanunları hazırlanmıştır. Toplam olarak 282 maddeden oluşan Hammuabi Kanunlarınının 26-41 maddelerinde toprak ve toprakla ilgili hükümler yer almaktadır (Saygılı, 2015: 6-7). İlk kanun metinlerinde toprakla ilgili kurallara yer verilmesi, sosyo-ekonomik hayatta önemli bir eşik olmuş ve daha fazla insanın toprağa yönelmesine katkı sağlamıştır. İnsanlar pek çok faaliyetlerini toprağa bağlı olarak gerçekleştirmeye başladığı için adeta toprağın bir parçası haline gelmeye başlamıştır.

Tarım inkılabından sonra insanın toprakla ilişkisi daha da artmaya ve değişmeye başlamıştır. İlk çağlardan itibaren başlamış olan topraklarla ilgili hukuki meseleler Ortaçağda da devam etmiştir. Roma İmparatorluğu döneminde fethedilen arazilerin 1/3'ü devlet için ayrıldıktan sonra kalan kısmı mülkiyeti devlete ait olmak şartıyla vergi verme karşılığında faydalanılmak üzere şahıslar arasında paylaşılırılmıştır (Umur, 1965: 38). Ancak insanın toprakla ilgisi taşınır veya taşınmaz mallar üzerinde kişilere tanınan hakları kapsayan mülkiyet hakkı olarak ortaya çıkmasıyla daha da anlam kazanmış ve bir insan hakkı olarak milli anayasalarda, İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinin 17. Maddesinde yerini almıştır (Taşkent, 1993: 102).

3. İSLAM ÜLKELERİNDE OSMANLILARA KADAR UYGULANAN TOPRAK SİSTEMİ

Kuruluşundan itibaren gerçekleştirilen savaşlarla sınırları büyüyen İslam Devleti, savaşlar neticesinde elde edilen araziler hakkında başlıca iki işleme tabi tutulmuştur. Bunlardan biri, yeni toprakların fethi gerçekleştiren askerlere dağıtılması iken, diğeri de topraklarını terk etmeyerek İslam sancağı altında yaşamayı kabul eden halka bırakılmasıdır. Böylece İslam Devletinin kuruluş döneminde Hz. Muhammed'in uygulamalarıyla başlıca iki çeşit toprak oluşmuştur: öşri ve haraci olarak. Öşri arazi, hasat zamanı elde edilen üründen öşür vergisini ödemeleri şartıyla Müslümanların zirai faaliyet yapmaları için ayrılmış olan toprak parçalarıdır. Haraci arazi ise hasat zamanı elde edilen üründen haraç vergisinin ödenmesi şartıyla Müslim olmayan vatandaşların istifadesine bırakılan toprak parçalarıdır. Buna göre, İslam ülkesinde işlenen herhangi bir araziden hasat zamanı geldiğinde alınacak olan zirai verginin adı, miktarı ve mahiyeti, söz konusu arazinin çeşidini ortaya koymaktadır (Cin, 1991: 342-346).

Nitekim büyük İslam hukukçusu İmam Ebu Yusuf (113-182-731-798) da, arazinin öşri ve haracı olarak ayrılmasında arazi sahibinin dinine dikkat çekmiştir (İmam Ebu Yusuf, 1973: 122). Ayrıca İslam hukuku ile ilgili eserlerde herhangi bir arazinin öşür arazilerine veya haraç arazilerine dâhil olabilmesiyle ilgili olarak arazide veya sahibinde bulunması gereken şartlar ayrıntılı olarak verilmiştir. Mesela öşür arazisiyle ilgili şartlar sahiplerinin kendiliğinden Müslüman olması, savaş neticesinde kazanılıp, Müslümanlara dağıtılması, verimsiz bir toprak parçasının Müslümanlar tarafından ihya edilmesi, sahipsiz bir toprağın, devlet başkanı tarafından herhangi bir Müslümana bir şekilde verilmesi şeklinde sıralanmaktadır (Bilmen, 1985: 73).

Medine İslam Devleti'nin kuruluşundan itibaren İslam toprak hukuku oluşarak ikta sistemi adını almış ve kurulan İslam devletlerinin uygulamalarıyla da gelişmiştir. Oluşturulan ikta sistemiyle topraklar, işlemeleri için eski gayrimüslim sahiplerinde bırakılmış veya Müslüman çiftçilere verilmiştir. Her iki şekilde de toprakların gelirleri hazine adına tahsil edilmiş ve genelde askerlerin ve bürokratların maaşları için ayrılmıştır. Uygulandığı her İslam devletinde zamana ve şartlara göre İslam toprak sistemi, kimi değişikliklerle devam etmiş fakat Nizamü'l-Mülk ile askeri iktalar tesis edilerek askerlikte ve toprak idaresinde farklı bir uygulama başlatılmıştır (Turan, 2009: 308).

Buna göre Selçuklu sultanları, öşri ve haraci toprakların dışındaki fethettikleri Anadolu topraklarını, kendi malları kabul ederek tebaasına ikta olarak dağıtmaya başlamıştır. Böylece öşri ve haraci topraklara ilave olarak Selçuklularla birlikte arazi-i emiriyye sınıfı ortaya çıkmıştır. Oluşturulan yeni sistemle üretim artışı gerçekleştirilmiş, maaş ödemedi toprak gelirleriyle büyük bir ordunun finansmanı tedarik edilmiş, yeni askerî ve idarî bir kadroya kavuşulmuş, önemli bir Türkmen nüfusunun iskân edilmesi sağlanarak toprağa ve devlete bağlılıkları artırılmaya çalışılmıştır (Turan, 2009: 308-310).

4. TANZİMAT ÖNCESİNE KADAR OSMANLI DEVLETİNDE UYGULANAN TOPRAK SİSTEMİ

Beylik dönemlerinden itibaren Osmanlı Devleti, Anadolu Selçuklu Devleti'nin devamı olsa da çeşitli kurum ve kuruluşları iyileştirerek, gerekli olanları da tesis edip çağının ilerisinde bir devlet yapılanmasına gitmiştir. Bilhassa kuruluş yıllarından itibaren askeri ve toprak alanlarında Osmanlı Devleti farklı uygulamalarıyla dikkati çekmektedir. Nitekim devletin kurucusu olan Osman Gazi (1299-1326)'nin fethederek ülkesine kattığı toprakları, hizmetleri karşılığı komutanlarına dirlik olarak tahsis etmiş ve dirlik sistemiyle ilgili olarak ta ilk kanuni düzenlemeyi gerçekleştirmiştir. Âşık Paşazade'nin kaydettiğine göre söz konusu hükümler arasında kânunlara riayet ettiği müddetçe kimsenin dirliğine dokunulamayacağı, dirlik sahibi vefat ettiğinde dirliğin küçük te olsa oğluna geçeceği, dirlik sahibinin oğlu küçük ise, askerlik çağına kadar hizmetkârlarının sefere gideceği, şeklinde olmuştur (Âşık Paşazade, 1322: 20).

Malazgirt Zaferinden sonra Anadolu'ya gelen Osmanoğulları, I. Alaeddin Keykubat'ın müsaadesiyle Ankara'nın batısında Karacadağ taraflarında yaşamaya başlamışlar, bir müddet sonra bu aşiretin içerisinde takriben dört yüz çadırılık bir grup, XIII. yüzyılın ikinci yarısında da Ertuğrul Bey liderliğinde, coğrafi konumu gaza faaliyetleri için uygun gördükleri Söğüt ve Domaniç'e yerleşmişlerdi (Uzunçarşılı, 1988: 99; Ymanç, 1977: 328-337). Sultan Alaeddin Keykubat, Karacahisar Kalesini kuşattığı sıra, doğudan da Moğol akını başlayınca Sultan, kalenin fethi ile Ertuğrul Bey'i görevlendirerek geri dönmek zorunda kalmıştı (629/1231-32). Fetih sonrasında hizmeti karşılığında ikta olarak verilmiş olan Karacahisar'a Ertuğrul Bey de yerleşmişti (Uzunçarşılı, 1988: 102). Kısaca coğrafi konumu gaza için oldukça elverişli olan bölgeye yerleşmelerinin yanı sıra ilk sultanların gazi lakaplarıyla anılmaları aslında Osmanlıların niyetlerini ortaya koyuyordu. Ayrıca fetih politikalarına göre "zimmi" statüsünü alan fethedilen yerlerdeki Müslüman olmayan halka hoşgörü ile yaklaşımları, inanç ve milliyet farkı gözetmeden herkesi muhatap

almış olmaları, mülkiyet ve üretim ilişkilerine karışmamaları, halkın vergi yükünü hafifletmeleri ve yerel beylere vergi koymaları fetihleri/Osmanlı hâkimiyetini kalıcı kılıyordu.

Osman Gazi zamanında dirlik sistemi has ve tımar olarak iki gurup şeklinde başlamıştır (Gökbilgin, 1977: 27; Uzunçarşılı, 1988: 516-517). Fetihler gerçekleştirildikçe Rumeli'ye iskân edilen Türk aşiretleriyle birlikte dirlik teşkilatı Rumeli'de geniş uygulama alanı bulmuştur. Rumeli beylerbeyi Lala Şahin Paşa'nın vefatından sonra Rumeli beylerbeyi olan Karaalioğlu Kara Timurtaş Paşa, dirlik sistemi üzerinde çalışmalarını tamamladıktan sonra Paşa, has ve tımar dirlikleri arasına zeamet adlı üçüncü bir dirliği ihdas etmiştir (Gökbilgin, 1977: 27-28). Timurtaş Paşa'nın yaptığı düzenlemeyle Osmanlı dirlik sistemi, tımar, zeamet ve has şeklinde tedrici bir tekâmül ederek üç kademeye çıkarılmıştır. I. Murat'ın vefatından sonra Osmanlı devlet teşkilatlanmasıyla ilgili olarak Ankara savaşı sebebiyle yaşanan fetret döneminde hiçbir çalışma yapılamamıştır (İnalçık, 1952: 139). Ancak söz konusu kriz atlattıldıktan sonra Fatih zamanında, devlet teşkilâtı üzerinde kapsamlı çalışma yapılırken dirlik sistemi üzerinde de yoğun bir çalışma yapılarak dirlik sisteminin aksayan yönleriyle ilgili gerekli kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Mesela dirlik sistemiyle ilgili olarak, dirlik defterlerine sipahilerin adları, dirlik gelirleri ve beratlarıyla birlikte kaydedilmeye başlanmıştır. Tarihi süreç içerisinde en mükemmel şekilde Yavuz Sultan Selim zamanında işlemiş olan dirlik teşkilâtı, gelişmesinin zirvesini ise Kanunî Süleyman zamanında gerçekleştirmiştir. Oldukça uzun dönem yönetimde kalan Kanuni, gerek miri arazi ve gerekse dirlik sistemiyle ilgili olarak kayda geçmiş ve hukuki değeri olan bütün metinleri derleyip toparlayarak tek nüsha haline getirmek suretiyle dirlik sistemine de önemli bir hizmet yapmıştır (Cin, 1985: 60).

Son derece serbest olarak uygulanmış olan dirlik sisteminde, topraktan faydalanma hakkı toprakta bizzat çalışma hakkı tanınan çiftçidir. Beylik döneminden itibaren tedricen fetihlerle Avrupa topraklarında genişleyen Osmanlı Devleti'nde çiftçilere dünyada en geniş haklar tanınmıştır. Nitekim aynı dönemde Avrupalı çiftçilerin durumunun hiç te iç açıcı olmadığı ortadadır.

Osmanlı padişahları, milletin efendisi olarak gördükleri her bir köylüyü, Allah tarafından kendilerine verilmiş birer emanet olarak görmüşler ve onun her türlü haksızlığa uğramaması için gayret sarf etmişlerdir. Neşredilen kanun ve yönetmeliklerle sipahiler ve diğer askeri sınıfa mensup olanların kanun dışı olarak reayadan para veya eşya almaları yasaklanmış, hatta reyanın her bir şikâyeti dikkate alınır olmuştur. Nitekim reyanın şikâyeti sebebiyle hüküm giyip idam cezasıyla cezalandırılanlar arasında, sipahilerden yeniçeri subaylarına, sancakbeylerinden beylerbeylerine kadar misallerini verebileceğimiz kişiler bulunmaktadır (Ünal, 2013: 33-34). Rütbeleri her ne olursa olsun reayaya zulmedenlerin cezalandırılma şekilleri arasında katledilmekten başka, azledilmek ve malları müsadere edilmek de vardır.

Osmanlı toplumunda köylü başta siyasi olmak üzere pek çok yönden koruma altındadır. Osmanlılarda halkla ilgili kimi fermanlarda tekrarlanan konular arasında Tanrının bir emaneti olan reyanın himayeye muhtaç olduğu ve hiçbir şekilde zulme uğramalarına müsaade edilmemesi gerektiği bulunmaktadır (İnalçık, 1958: 74-75). Bu gibi değerlendirmeler bize Osmanlıların Avrupalılara göre insani ve medeni olduklarını göstermektedir.

5. SONUÇ

Sanayi İnkılabı öncesinde kurularak gelişme sürecini tamamlayan ve Sanayi İnkılabı'nın gelişme sürecinde de yaşadığı siyasi ve sosyo-ekonomik sebeplerle sanayileşmede geri kalmış olan Osmanlı Devleti, kurduğu kurum ve kuruluşlarıyla sanayi öncesi döneminin pek çok yönden en önemli ülkesi olmuştur. Anadolu'yu yurt edinmeye başladıklarından itibaren Osmanlı yöneticileri, Türk toplumunu yerleşik hayata geçirmek için başta iskân politikası olmak üzere pek çok politikalar uygulamışlardır. Bu ara temel aldıkları zirai ekonomiyi kendilerine has toprak sistemi oluşturup tüm zirai alanların işlenmesini sağlayarak halkını mutlu etmeye çalışmıştır. Böylece Osmanlı'nın uyguladığı toprak sistemi sayesinde, hazineden harcama yapmadan büyük bir ordu sağlanmış, vergi memurları istihdam etmeden zirai vergilerin tahsiline fırsat vermiş, üretimin sağlıklı olarak devam etmesi sağlanmış ve Türk topluluklarının yerleşik hayata geçmeleri kolaylaşmıştır.

Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti, fethettiği yerlerin tahririni gerçekleştirmiş ve ekilebilir arazileri de bölümlere ayırmıştır. Dirlik adı verilen bu arazi bölümlerinden her birinin tasarrufunu da genelde savaşlarda başarılar göstermiş olan memurlara/askerlere bırakmıştır. Bu sistem oluşturulan kurallara göre uygulandığı sürece devletin siyasi, mali, güvenlik ve sosyo-ekonomik gelişmesine büyük katkı vermiştir.

Osmanlı sultanları yeni fethettikleri ülkelerde insanların siyasi ve sosyo-ekonomik durumlarını göz önünde bulundurmışlardır. Osmanlı yöneticileri, insanlara kolaylaştırıcı politikalarla yaklaşmışlar, yerleşmiş geleneklere saygı duymuşlar, uygulamaya hazır olmayan toplumlara dirlik sistemi yerine ara formüller

geliştirmişlerdir. Selçuklulardan aldıkları askeri iktâ sistemini Osmanlılar, dirlik sistemi adı altında yaptıkları kimi düzenlemelerle oldukça etkili bir mekanizma haline getirerek devletin dinamizm kazanmasına katkı sağlamışlardır. Ayrıca bu sistem devlet, askeri teşkilata ve kırsal hayata can suyu verdiği gibi devletin siyasi, mali, güvenlik ve sosyo-ekonomik gelişmesinde de büyük katkısı olmuştur. Diğer taraftan da Osmanlı Devletini ayakta tutan temel dinamiklerden biri olan dirlik sisteminin bozulması, Osmanlı Devletinin hayat bulmasına büyük katkı sağladığı gibi yıkılmasına da zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- Âşık Paşazade (1332). *Tevârih-i Âl-i Osman Âşık Paşazade Tarihi*, Maarif-i Umumiye Nezareti Yayınları.
- Bilmen, Ömer Nasuhi (1985), *Hukuk-u İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiyye Kamusu I*, Bilmen Basımevi.
- Cin, H. (1991). Arazi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 3, 342-346.
- Gökbilgin, M. T. (1977). *Osmanlı Müesseseleri, Teşkilatı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- İmam Ebu Yusuf (1973). *Kitabü'l-Haraç*, (Tercüme: Ali Özek), Hisar Yayınları.
- İnalçık, H. (1952). 1431 Tarihli Timar Defterine Göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi, *IV. Türk Tarih Kongresi Ankara 10-14 Kasım 1948*, Türk Tarih Kurum Yayınları.
- İnalçık, H. (1958). Osmanlı Padişahı, *A.Ü. SBF Dergisi*, XIII (4), 68-79.
- Karaduman, G. (2005). Sancak (Liva) Kanunnameleri, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* (6), 527-538.
- Saygılı, T. (2015). Babil Hukuku ve Hamurabi Kanunları, *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 2 (2), 1-22.
- Siddiki, M.N. (1984). *İslam Ekonomi Düşüncesi*, (Çev. Yaşar Kaplan), Bir Yayınları.
- Şahin, İ.(2009). Sancak, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 36, 97-99.
- Taşkent, S. (1993). *İnsan Haklarının Uluslararası Dayanakları*, Basısen Eğitim ve Kültür Yayınları.
- Turan, O. (2009). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Yayınları.
- Umur, Z. (1965). *Roma Hukuku Tarihine Giriş*, Fakülteler Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Tarihi I*, Türk Tarih Kurum Yayınları.
- Ünal, M. A. (2013). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Paradigma Yayıncılık.
- Yeniçeri, C. (1980). *İslam İktisadının Esasları*, Şamil Yayınları.
- Yinanç, M. H. (1977). Ertuğrul Gazi, *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, s. 328-337